

Essay on the Evolutionary Approach of Environmental Rights in Islamic Countries (A Case Study of the Islamic Republic of Iran and the Peripheral Countries of the Persian Gulf)

Hossein Movahedian

Continuous master's student of Islamic studies and private law, Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran

Sobhan Tayebi

PhD in International Environmental Law, Lecturer, Islamic Azad University, Tehran Science and Research Unit, Tehran, Iran (Corresponding Author)

جستاری در رویکرد تحول‌گرایانه حقوق محیط زیست در کشورهای اسلامی (مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حاشیه خلیج فارس)

حسین موحدیان

دانشجوی کارشناسی‌ارشد پیوسته معارف اسلامی و حقوق خصوصی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

Taha1997law@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5274-3963>

سبحان طیبی

دکتری حقوق بین‌الملل محیط زیست، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

sobhantayebi@yahoo.com

<http://orcid.org/0000-0002-2668-8574>

Abstract

The attitude of the right to the environment is not necessarily realized in the light of the opinions and theories of developed countries, but probably has its roots in the approaches of developing countries. Also, in the light of the above-mentioned civilizations, environmental rights, which consider their development to be dependent on the interactions of developed countries, have an important position among developing countries, especially Islamic countries. Although the transformational view of this issue has not been very fast in Islamic countries, the performance of these countries has been relatively successful in adhering to international commitments. With this description, the current research aims to explain this importance, and deals with the evolutionary approach of environmental rights in Islamic countries. Also, this research seeks to answer the question, how is the approach of Islamic countries to the issue of the right to the environment evaluated? Therefore, it seems that the performance of Islamic countries in adhering to the right to the environment and a developmental view of environmental rights is appropriate.

Keywords: Environmental Rights, Islamic Countries, Critical View, Case Study.

چکیده

نگرش حق بر محیط زیست، الزاماً در پرتو آراء و نظریه‌های کشورهای توسعه یافته تحقق نیافته است بلکه احتمالاً ریشه در رویکردهای کشورهای در حال توسعه دارد. همچنین در پرتو تمدن‌های موصوف، حقوق محیط زیست که توسعه خود را مرهون تعاملات کشورهای توسعه یافته دانسته، در میان کشورهای در حال توسعه به خصوص کشورهای اسلامی از جایگاه مهمی برخوردار است. اگرچه نگاه تحول‌گرایانه به این مهم در کشورهای اسلامی سرعت بالایی نداشته، اما عملکرد این کشورها در پایبندی به تعهدات بین‌المللی نسبتاً موفق بوده است. با این وصف پژوهش حاضر با هدف تبیین این مهم، به رویکرد تحول‌گرایانه حقوق محیط زیست در کشورهای اسلامی می‌پردازد. همچنین این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که رویکرد کشورهای اسلامی به مسئله حق بر محیط زیست چگونه ارزیابی می‌شود؟ از این رو به نظر می‌رسد عملکرد کشورهای اسلامی در پایبندی به حق بر محیط زیست و نگاه توسعه‌ای به حقوق محیط زیست مناسب می‌باشد.

واژگان کلیدی: حقوق محیط زیست، کشورهای اسلامی، نگاه انتقادی، مطالعه موردی.

Received: 2022/10/18 - Review: 2022/11/29 - Accepted: 2023/02/13

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۲۶ - بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۰۷ - پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴

ارجاع:

موحدیان، حسین؛ طیبی، سبحان؛ (۱۴۰۱)، جستاری در رویکرد تحول‌گرایانه حقوق محیط زیست در کشورهای اسلامی (مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حاشیه خلیج فارس)، تمدن حقوقی، شماره ۱۳.

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author (s) , with publication rights granted to Legal Civilization. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

COPE COMMITTEE ON PUBLICATION ETHICS

مقدمه

بحران‌های زیست محیطی تنها مصداقی از معضلاتی است که انسان در سده کنونی با آن‌ها مواجه شده است. علی‌چون انقلاب صنعتی و الگوی یک‌جانبه توسعه اقتصادی بدون توجه به دیگر ابعاد توسعه همچون توسعه زیست محیطی و توسعه شاخص‌های اجتماعی، موجب بروز بحران مذکور شد. این بحران دربردارنده دیگر بحران‌های نوظهور همچون بحران آب، غذا و تغییر اقلیم است که بسیاری از مناطق، به‌ویژه کشورهای حاشیه خلیج فارس را به خود مشغول کرد. آنچه سبب نگرش پژوهش حاضر گردید، نامناسب بودن راه‌حل‌های برآمده از گرایش نوپدید تحت عنوان حقوق بین‌الملل محیط زیست بود که به‌رغم صرف زمان و هزینه‌های فراوان در قالب‌هایی چون تصویب معاهدات و سازمان‌های بین‌المللی، قانون‌گذاری در سطح ملی و طراحی نظام مسئولیت مدنی اشخاص حقوق خصوصی و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، نتوانست منتهی به نتایج مورد انتظار شود. به دلیل ممیزات کشورهای حاشیه خلیج فارس و جمهوری اسلامی ایران همچون وجود منابع عظیم نفت، گاز و موقعیت ژئوپلیتیکی در منطقه خاورمیانه، مدتی است این کشورها با نتایج حاصل از بحران‌های زیست محیطی همچون کمبود آب و افزایش دما مواجه شده‌اند که در آینده تشدید خواهد یافت. از این رو، ضرورت دارد تا با مطالعه‌ای درباره رویکردهای متخذه توسط حاکمان، سیاست‌گذاران و قانون‌گذاران دول حاکم در منطقه، اقدامات تحقق یافته ارزیابی شود.

نخستین پرسشی که باید بدان پاسخ داد، جایگاه محیط زیست در قانون اساسی و قوانین عادی مصوب

در این کشورها است. تعیین شریعت اسلامی به‌عنوان مبنای قانون‌گذاری در دولت‌های جمهوری اسلامی ایران و حاشیه خلیج فارس، اقتضاء می‌کند که اولاً جایگاه محیط زیست در حقوق اسلامی و ثانیاً تأثیر آن بر قوانین زیست محیطی کشورهای مذکور بررسی شود. بدین منظور، در این پژوهش، گام اول به مطالعه تحولات حقوق بین‌الملل محیط زیست و طرح انتقادات نسبت به اعمال صورت گرفته، پرداخته است. در دومین گام، قوانین زیست محیطی در کشورهای جمهوری اسلامی ایران و حاشیه خلیج فارس مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. گام دیگر، آشنایی با حقوق محیط زیست اسلامی است که جایگاه محیط زیست در این شریعت و امکان نقش آفرینی شریعت اسلامی در میدان مبارزه با بحران‌های زیست محیطی را آشکار می‌سازد. در نهایت نیز ارزیابی قوانین زیست محیطی در دولت‌های جمهوری اسلامی ایران و حاشیه خلیج فارس و میزان ابتنای آن بر شریعت اسلامی صورت گرفته و پیشنهادهای برای سیاست‌گذاران و قانون‌گذاران این دولت‌ها ارائه شده است.

۱- انتقادی به حقوق بین‌الملل محیط زیست

دگراندیشی غربی‌ها که پس از دستیابی شان به ثروت بی‌شمار دیگر مناطق همچون کشورهای آفریقایی، آسیایی و هندوستان افزایش یافت، ایده‌ای مبنی بر توسعه صنعتی را در اذهان آن‌ها پروراند که منتهی به بهبود وضعیت اقتصادی و رسیدن به جایگاهی مطلوب از نظر توسعه یافتگی شد. لکن آنچه اهمیت دارد، هزینه ناشی از این توسعه است. بحران‌های زیست محیطی نشان از غفلت جامعه غربی و بالتبع دنباله‌روهای آن‌ها در دیگر مناطق، از محیط زیست دارد که تمام جهانیان را با معضلات بی‌شماری مواجه ساخت. اگرچه غربی‌ها به توسعه مورد نظر دست یافتند، لکن هزینه آن بر عهده تمام کشورها تحمیل شد. از دهه هفتاد میلادی که جنبش‌های طرفدار محیط زیست به ترغیب دول و سازمان‌های بین‌المللی برای ارتقای همکاری‌ها و تصویب قوانین، مقررات و اسناد بین‌المللی پرداختند، حقوق بین‌الملل محیط زیست خلق و تکامل یافت. تصویب اسنادی چون «کنوانسیون استکهلم»^۱، «اعلامیه ریو»^۲ و «پروتکل کیوتو»^۳ نشان از تلاش‌های جامعه جهانی برای فاتح آمدن بر بحران کنونی که در هر لحظه افزایش می‌یابد، دارد، لکن تحلیل تحولات مذکور و نتایج ناشی از آن، نشان می‌دهد که بایستی در کارآمدی این گرایش حقوقی تردید داشت. برای تأیید ادعای مذکور، لازم است تا به صورتی دقیق به نتایج ناشی از حقوق بین‌الملل محیط زیست پرداخت.

1- Stockholm Declaration

2- The Rio Declaration on Environment and Development

3- Kyoto Protocol

۱-۱- تریدید در کارآیی اسناد و سازمان‌های بین‌المللی

امروزه یکی از بحران‌های زیست محیطی که منجر به افزایش نگرانی‌های دوستداران محیط زیست شده، بحران تغییر اقلیم است. پرسشی که در این مقام به ذهن متبادر می‌شود، نتایج برآمده از اسناد بین‌المللی مصوب درباره بحران مذکور است. کنوانسیون‌هایی که در ابتدا درباره محیط زیست به تصویب رسید، اثری مورد انتظار را درباره رژیم حقوقی بحران تغییر اقلیم به همراه نداشت. دلیل این مهم را می‌توان ارتباط این اسناد با موضوعات عام محیط زیست دانست. سال ۱۹۸۸ میلادی را باید نقطه شروع فعالیت‌های جامعه بشری در توجه به رژیم حقوقی تغییر اقلیم تعبیر کرد که با تأسیس «هیئت بین‌الدولی تغییر اقلیم»^۴ و تصویب سندی به نام «کنوانسیون چهارچوب سازمان ملل در تغییر اقلیم»^۵ و در زمان برگزاری «کنفرانس ریو»^۶ در سال ۱۹۹۲ میلادی همراه گردید و در سال ۱۹۹۴ میلادی لازم‌الاجرا شد. اما مهم‌ترین نقدی که به سند مذکور وارد است، فقدان تعهدات الزامی برای دول عضو است. لذا، ضروری بود تا سندی دیگر و مشتمل بر مکانیزم‌هایی سخت‌گیرانه به تصویب رسد.

از این رو، تلاش‌های بین‌المللی در سال ۱۹۹۷ میلادی به تصویب سندی با عنوان «پروتکل کیوتو» انجامید که در سال ۲۰۰۵ میلادی لازم‌الاجرا شد. هرچند، تنظیم‌کنندگان این پروتکل تلاش کردند تا نواقص سند پیشین رفع شود، اما باز هم نتوانست آثار مطلوب را به ارمغان آورد، زیرا این سند به دنبال تعیین سیاست‌هایی برای دول عضو «سازمان همکاری و توسعه اقتصادی»^۷ به منظور کاهش پنج درصدی انتشار گازهای گلخانه‌ای در برهه زمانی ۲۰۰۸ الی ۲۰۱۲ میلادی بود (مدت ایفای تعهد مذکور در نشست دوحه ۲۰۱۲ میلادی، تا سال ۲۰۲۰ میلادی تمدید شد)، ولی در حقیقت، نتیجه مورد انتظار محقق نشد. توضیح بیشتر آن که از بین بیست کشوری که می‌توان آن‌ها را در زمره بزرگ‌ترین انتشاردهندگان گازهای گلخانه‌ای به شمار آورد، تنها شش کشور به اجرای تعهد مذکور پایبند شدند. این در حالی است که کشورهای بزرگ مذکور به انتشار حدود هفتاد درصد گازهای گلخانه‌ای پرداخته‌اند که تأثیر زیادی در پیدایش بحران تغییر اقلیم داشته است.

تلاش‌ها ادامه داشت ولی مطابق انتظار، «کنفرانس کپنهاگن»^۸ دانمارک به موفقیتی در تصویب سندی

4- The Intergovernmental Panel on Climate Change

5- The United Nations Framework Convention on Climate Change

6- Conference on Environment and Development, 1992

7- Organization for Economic Co-operation and Development

8- The 2009 United Nations Climate Change Conference in Copenhagen

مرتبط با تغییر اقلیم دست پیدا نکرد. تا این که تشدید بحران تغییر اقلیم و نگرانی‌ها از رویه قابل انتقاد جامعه بین‌المللی در اتخاذ رویکرد حقوقی قاطع نسبت به این معضل زیست محیطی، جامعه جهانی را بر آن داشت تا در سال ۲۰۱۵ میلادی به تصویب «موافقتنامه پاریس»^۹ مبادرت ورزد که متضمن تعهدی در جهت پایین نگه داشتن افزایش دمای جهانی تا سقف دو درجه نسبت به دوران صنعتی شدن و تلاش برای کاهش آن به ۱/۵ درجه افزایش است. برای انتقاد از این موافقتنامه، نیاز به زمان و ارزیابی نتایج حاصل از نقش آفرینی دولت‌های عضو است. لذا به صورت کلی می‌توان چنین بیان داشت که رژیم حقوقی مرتبط با تغییر اقلیم در بُعد بین‌المللی، به نتایج مطلوب منتهی نشد و باید منتظر ماند و میزان اثرگذاری موافقتنامه پاریس و پایبندی دولت‌های عضو به ویژه دول بزرگ انتشاردهنده گازهای گلخانه‌ای را زیر نظر داشت. لازم به ذکر است که انتقادات به اسناد، محدود نشده و سازمان‌های بین‌المللی را نیز دربرمی‌گیرد. آنچه به‌عنوان مؤدای این ادعا می‌تواند مورد استناد قرار گیرد، پژوهشی است که در آن بر ناتوانی «برنامه سازمان ملل متحد برای محیط زیست»^{۱۰} در کنترل بحران‌های زیست محیطی و ضرورت تأسیس سازمان جهانی محیط زیست تأکید شده است (مشهدی و کوثری، ۱۴۰۰، ۴۳۳).

۱-۲-۱ اختلافات میان کشورهای توسعه یافته و دیگر کشورها

تعهدات مطلوب برای کاهش یا سازگاری با بحران‌های زیست محیطی - به ویژه تغییر اقلیم - از یک منظر سخت‌گیرانه است. دولت‌های توسعه یافته که به این جایگاه اقتصادی که مورد قبول دیگر دولت‌هاست، رسیده‌اند، سهمی بزرگ را از ایجاد بحران‌های زیست محیطی به خود اختصاص داده‌اند. کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته بر لزوم ایفای این تعهدات از جانب کشورهای توسعه یافته که از مسبب اصلی بحران‌های کنونی هستند، تأکید دارند. استانداردهای زیست محیطی سخت‌گیرانه که هزینه زیادی را برای عمده کشورهای به بار می‌آورند، آن‌ها را نسبت به همکاری در راه کاهش یا سازگاری با بحران تغییر اقلیم ناامید می‌کند. این نگرانی در زمان کنونی افزایش می‌یابد، زیرا یکی از نتایج تلاش در راه ایفای تعهدات زیست محیطی، حرکت از سوخت‌های فسیلی به انرژی‌های تجدیدپذیر است که در عمل، کشورهای نفتی را از سود فراوانی که کسب می‌کنند، محروم می‌سازد. از این رو، آن‌ها بیان می‌دارند که ضرورت دارد تا در حال حاضر، کشورهای زمینه ساز بحران فعلی، هزینه‌های آن را پردازند. از طرف

9- Paris Agreement

10- United Nations Environment Program

دیگر، توسعه کنونی در جوامع غربی، دیگران را به تبعیت از الگوی رایج برای رسیدن به توسعه ترغیب کرده است و دولت‌های زیادی برای نیل به هدف مذکور، تنها به بُعد اقتصادی توسعه توجه می‌کنند تا سطح زندگی شهروندان خود را ارتقاء بخشند که رعایت استانداردهای زیست محیطی مانعی برای این توسعه یافتگی یک بُعدی است.

برای تحقق برنامه مذکور، جذب سرمایه‌های خارجی در اولویت کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته قرار گرفته است. از آن جایی که قوانین و مقررات سخت گیرانه منجر به بی میلی شرکت‌های فراملی در سرمایه‌گذاری و بعضاً انتقال فناوری می‌شود، لذا کشورهای فوق الذکر با توجه به این دغدغه، از تصویب قوانین و مقررات سخت گیرانه غفلت می‌کنند یا به اجرای ناقص استانداردهای زیست محیطی می‌پردازند. به همین دلیل است که مشاهده می‌شود روند جدید صنعتی شدن در کشورهای در حال توسعه یا کمتر توسعه یافته به‌رغم بهبود شاخص‌های اقتصادی، معضلاتی زیست محیطی را به همراه داشته است. به‌عنوان نمونه می‌توان به بحران‌های زیست محیطی در بنگلادش به‌عنوان یکی از کشورهای پیشرو در عصر حاضر در حوزه پوشاک اشاره کرد که در دو دهه اخیر برای این کشور حادث شده است (مت کف، ۲۰۰۳: ۴۲۵) و (گزارش یونیسف، ۲۰۲۰)

۱-۳- قوانین زیست محیطی

قوانین و مقررات مرتبط با محیط زیست از جمله چالش‌هایی است که بحث‌های زیادی را برانگیخته است. در بادی امر ممکن است چنین به نظر برسد که در کشوری توسعه یافته مانند ایالات متحده آمریکا که سیستم حقوقی آن به نسبت دیگر رقیبان پیشرو و تکامل یافته است، با تصویب قوانین و مقررات زیست محیطی سخت گیرانه، معضلات موجود حل شوند. این در حالی است که حقیقت با این انتظار فاصله دارد. تعهدات زیست محیطی سخت گیرانه در «قانون هوای پاک»^{۱۱} و اصلاحیه آن مصوب ۱۹۹۰ میلادی منتهی به انتقال مراکز تولیدی مرتبط با شرکت‌های فراملی موجود در ایالات متحده آمریکا به دیگر مناطق جهان به‌ویژه کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته شده است، زیرا تعهدات مربوطه، هزینه فراوانی را بر این شرکت‌ها تحمیل می‌کند. در حقیقت، به‌رغم مناسب بودن قانون مذکور و تأثیر مثبت آن در ایالات متحده آمریکا، لکن با انتقال مذکور، آلودگی از این کشور به کشورهای دیگر که عمدتاً کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته مایل به جذب سرمایه خارجی هستند شده است و این کنش را می‌توان با استناد به «تئوری

11- Clean Air Act

پناهگاه آلودگی»^{۱۲} توضیح داد که صرفاً به تخصیص آلودگی به دیگر مناطق جهان منجر شده و تأثیری در کاهش بحران زیست محیطی برای جهانیان نداشته است (فاریر و داویننگ، ۲۰۲۱، ۱). یکی از پژوهشگران، با اشاره به «برون سپاری» صورت گرفته توسط شرکت‌های غربی و انتقال صنایع تولیدی و کارخانجات از غرب به کشورهای در حال توسعه، تولید و انتشار گازهای گلخانه‌ای را ناشی از کشورها غربی می‌داند، هرچند که در کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته تولید شده‌اند (هیوود، ۱۳۹۶، ۱۴۰). البته در مقابل، برخی این قانون را به مثابه نوعی سرمایه‌گذاری برای شرکت‌های تجاری می‌دانند (گزارش روترز، ۲۰۱۰) و به دست آوردن منافعی از قبیل ۲۲٫۲ تریلیون دلار برای ایالات متحده امریکا را نشانه مفید بودن آن تعبیر کردند (گزارش آژانس حفاظت از محیط زیست، ۱۹۹۷، ۵۳) بنابراین، می‌توان چنین بیان داشت که قوانین سخت گیرانه‌ای همچون قانون مذکور، صرفاً برای کشور یا کشورهای خاصی مفید بوده و هزینه‌های ناشی از بحران‌های زیست محیطی را به دیگران تخصیص داده است. این در حالی است که بحران زیست محیطی را نباید صرفاً بحران یک کشور؛ بلکه باید به‌عنوان یک بحران منطقه‌ای و بین‌المللی نگریست.

در مقابل، کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته قرار دارند. برخی از کشورهای مذکور به تصویب قوانین و مقرراتی دربارهٔ محیط زیست روی آورده‌اند. برای مثال، تصویب قوانینی از قبیل «قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست» مصوب ۱۳۵۳ و اصلاحیهٔ ۱۳۷۱، «قانون نحوهٔ جلوگیری از آلودگی هوا» مصوب ۱۳۷۴ و «قانون هوای پاک» مصوب ۱۳۹۶ به‌عنوان نمونه‌ای از اقدامات جمهوری اسلامی ایران در راستای تقنین زیست محیطی به شمار می‌روند. به‌عنوان نمونه می‌توان انتقادی را نسبت به «قانون نحوهٔ جلوگیری از آلودگی هوا» که تا سال ۱۳۹۶ لازم‌الاجرا بود و به موجب مادهٔ ۳۴ «قانون هوای پاک» مصوب ۱۳۹۶ نسخ شد، اظهار داشت. نخستین ماده از قانون مصوب سال ۱۳۷۴ بدون توجه به ترک فعل‌هایی از قبیل نداشتن مجوز، گواهینامهٔ مخصوص و اقدام نکردن واحد آلاینده به رفع آلودگی، تنها به جرم‌انگاری هر اقدام مسبب آلودگی هوا پرداخت (مشهدی، ۱۳۹۲، ۱۱۸). مضافاً، انتقادات به شیوهٔ اجرای قوانین و مقررات مصوب نیز وارد است. برای مثال، اظهارات «مدیر محیط زیست استان تهران» در سال ۱۴۰۰ دربارهٔ «کم کاری برخی دستگاه‌ها در اجرای قانون هوای پاک» (گزارش خبری ایسنا، ۱۴۰۰) نشان از اجرای ناقص یا عدم ایفای تعهدات ناشی از قوانین و مقررات زیست محیطی در جمهوری اسلامی ایران است.

۱-۴- نظام مسئولیت

نظام مسئولیت مدنی اشخاص حقوق خصوصی و مسئولیت دولت‌ها نتوانسته است معضلات کنونی برآمده از بحران‌های زیست محیطی را مدیریت نماید. نه تنها رویه قضایی؛ بلکه سازوکارهای نظام حقوقی مسئولیت نیز قابل انتقاد است. به‌عنوان نخستین معضل، بایستی به دشواری معین ساختن آلوده‌کنندگان زیست محیطی در فرض تعدد اشاره کرد. چگونه می‌توان بحران فعلی را به صورت دقیق به کشورهای معین منتسب کرد؟ آیا می‌توان سهم آلودگی کشورهای توسعه‌یافته و دیگران در دوره کنونی را معین ساخت؟ آیا امکان مشخص کردن میزان مسئولیت بین‌المللی دول همسایه در مناطق جغرافیایی یکسان وجود دارد؟ این پرسش‌ها باعث تردید در کارایی نظام حقوقی مسئولیت می‌شود. دکتر «یزدانیان» درباره «اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز» به‌عنوان مبنای «اصل مسئولیت آلوده‌کننده»، کلی بودن نظریه، گستردگی قلمرو شمول و شیوه تعیین آلوده‌کننده را به‌عنوان انتقاداتی بر آن مطرح می‌کند (یزدانیان، ۱۳۹۵، ۱۳۳).

معضل دیگر را می‌توان ضابطه تقویم خسارات زیست محیطی دانست. آیا پس از وقوع بحران‌هایی هم چون آلودگی آب و هوا می‌توان خسارتی را برای جبران تمام ضرر وارده تعیین کرد که کارساز بوده و بتواند معضلات زیست محیطی را رفع کند؟ برخلاف نظام حقوقی مسئولیت مدنی اشخاص حقوق خصوصی در امور مادی که از طریق تعیین ضوابطی به جبران خسارات وارده بر اموالی از قبیل مسکن، اتومبیل و تلفن همراه پرداخته به سختی می‌توان بحران‌های زیست محیطی حاصله را جبران کرد و عمده اقدامات، جنبه پیشینی و احتیاطی برای احتراز از وقوع حوادث در آینده دارد. هزینه‌های فراوان برای جبران بحران‌های زیست محیطی، در عمل، نظام حقوقی مسئولیت در حقوق بین‌الملل محیط زیست را با چالشی جدی روبرو کرده است که با وجود کمبود منابع مالی تشدید یافته است (پورهاشمی و ارغند، ۱۳۹۲، ۲۵۶). بحران‌های مالی، وضعیت نامساعد بین‌المللی درباره جنگ اوکراین و روسیه و افزایش بهای انرژی در اروپا و بحران ناشی از همه‌گیری بیماری کووید ۱۹ بسیاری از دولت‌ها را با معضلات فراوانی مواجه ساخته است و تحمیل هزینه‌های هنگفت ناشی از خسارات زیست محیطی بر آن‌ها، تکلیفی مالا یطاق محسوب می‌شود. لازم به ذکر است که تعداد قابل توجهی از شرکت‌های بین‌المللی نیز توان پرداخت خسارات مذکور را ندارند.

در پاسخ به ادعایی مبنی بر امکان استفاده از ظرفیت بیمه (شاه حسینی، ۱۳۹۶، ۱۸۶)، بایستی بیان داشت بیمه زیست محیطی نیز در عمل نمی‌تواند نقشی مؤثر را ایفا کند، زیرا نه تنها دولت‌ها منابع مالی

لازم برای مدیریت صندوق‌های بیمه را ندارند؛ بلکه معضل مذکور، انگیزه بخش خصوصی برای حضور در صنعت بیمه در حوزه محیط زیست را کاهش داده است. برای تأیید ادعای نگارندگان در این پژوهش می‌توان به کتابی با عنوان «جایگاه اصول حقوق بین‌الملل در برابر تغییرات اقلیمی در جامعه جهانی» اشاره کرد که مؤلفان، «دشواری انتساب مسئولیت به دولت یا دول معین»، «عدم قطعیت در علل تغییرات اقلیمی» و «تقسیم هزینه‌ها» را به‌عنوان چالش‌های نظام حقوقی مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در مورد تغییر اقلیم به‌عنوان نمونه‌ای از بحران‌های زیست محیطی کنونی لحاظ می‌کنند (محمودی و محمدی، ۱۳۹۶، ۱۸۳). آنچه از بندهای پیشین قابل استنباط است، ناکارآمدی حقوق بین‌الملل محیط زیست بوده است. حال، پرسشی که مطرح می‌شود، اقدامات منطقه‌ای یا داخلی کشورها است. لذا، نگارندگان در گفتار دوم، به مطالعه اقدامات کشورهای اسلامی و تحلیل آن‌ها پرداخته است.

۲- حقوق محیط زیست در کشورهای اسلامی

۲-۱- قوانین داخلی

۲-۱-۱- قوانین اساسی

برای ارزیابی حقوق محیط زیست در کشورهای اسلامی، ضرورت دارد تا با ملاحظه قانون اساسی، جایگاه شریعت اسلامی در نظام قانون‌گذاری این کشورها را روشن ساخت و سپس مشخص کرد که شریعت اسلامی تا چه میزان بر حقوق محیط زیست کشورهای مذکور تأثیرگذار بوده است. در ابتدا بایستی به کشورهای اسلامی حاشیه خلیج فارس به‌عنوان کشورهایی که به دلیل دارا بودن منابع عظیم نفت و گاز (گزارش اوپک، ۲۰۲۱)، در معرض اتهام انتشار گازهای گلخانه‌ای قرار گرفته‌اند، اشاره کرد که در سال‌های اخیر با سرعتی زیاد به تولید این گازهای مخرب پرداختند (علا و همکاران، ۲۰۱۸، ۳۴).

اصل چهارم از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸ و اصلاحیه ۱۳۶۸ مقرر می‌دارد «کلیه قوانین... باید بر اساس موازین اسلامی باشد». نخستین ماده از قانون اساسی دولت قطر مصوب ۲۰۰۳ میلادی، اسلام را دین رسمی و شریعت اسلامی را مرجع اصلی قانون‌گذاری نامید. ماده ۲ از قانون بحرین نیز شریعت اسلامی را منبع قانون‌گذاری معرفی کرد. قانون اساسی امارات متحده عربی که در سال ۱۹۷۱ میلادی تصویب و در سال ۲۰۰۴ میلادی اصلاحاتی در آن اعمال شد، در هفتمین ماده به شریعت اسلامی به‌عنوان منبع اصلی قانون‌گذاری اشاره کرده است. قانون‌گذار عمانی در سال‌های ۱۹۹۶ میلادی و ۲۰۱۱

میلادی ضمن تصویب قانون اساسی عمان، ماده دوم را به بیان مبنا بودن شریعت اسلامی برای قانون‌گذاری اختصاص داد. از میان ۱۸۳ ماده، شریعت اسلامی در ماده ۲ قانون اساسی کویت مصوب سال ۱۹۶۲ میلادی و اصلاحی ۱۹۹۲ میلادی به‌عنوان منبع قانون‌گذاری معرفی شد. در نهایت باید به کشورهای عربستان سعودی و عراق اشاره کرد که به ترتیب در مواد هشتم و دوم از قوانین اساسی خود، بر نقش آفرینی شریعت اسلامی به‌عنوان منبعی برای قانون‌گذاری تأکید داشتند. بنابراین، از آنچه بیان شد می‌توان به تأثیرگذاری شریعت اسلامی بر قوانین کشورهای حاشیه خلیج فارس رسید.

به منظور بررسی رژیم حقوقی حاکم بر محیط زیست در کشورهای فوق‌الذکر در گام ابتدایی ضرورت دارد تا به جست و جوی قوانین اساسی متضمن اصول و قواعد مرتبط با محیط زیست پرداخت. پنجاهمین اصل از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، حفاظت از محیط زیست را به‌عنوان وظیفه‌ای عمومی تعبیر و کلیه فعالیت‌های مخل آن را ممنوع اعلام کرد. ماده ۲۳ از قانون اساسی امارات متحده عربی، منابع طبیعی را به مثابه اموال عمومی تلقی و جامعه را به حفاظت و بهره‌برداری صحیح از آن متعهد ساخت. در میان یکصد و پنجاه ماده از قانون اساسی قطر، ماده ۳۳ مقرر می‌دارد «دولت متعهد به حفاظت از محیط زیست است.» قانون‌گذار بحرینی در ماده ۹ از قانون اساسی به تعهد دولت مبنی بر حفاظت از محیط زیست اشاره کرد. تعهد دولت به حفاظت از محیط زیست در ماده ۳۳ قانون اساسی عراق به‌عنوان یکی از وظایف دولت بر شمرده شده است. سرانجام، دولت عمان در ماده ۱۲ در خصوص اصول اجتماعی، دولت را به حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از آلودگی متعهد ساخت. از این رو می‌توان چنین برداشت کرد که قانون‌گذار در کشورهای حاشیه خلیج فارس، ضمن اختصاص ماده‌ای به محیط زیست، دولت یا شهروندان را به حفاظت از آن ملزم ساخته که این در حقیقت نشان‌دهنده نگاهی اسلامی به محیط زیست و تأثیرگذاری شریعت اسلامی بر قوانین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حاشیه خلیج فارس درباره جایگاه محیط زیست است.

۲-۱-۲- قوانین عادی

علاوه بر قوانین اساسی، بایستی به جست و جو در سیستم‌های حقوقی مختلف برای آشنایی با قوانین خاص مرتبط با محیط زیست پرداخت. در این جا ضرورت دارد تا به نکته‌ای با اهمیت درباره قوانین در کشورهای پادشاهی حاشیه خلیج فارس اشاره شود. از آن جایی که در کشورهای مذکور (به جز کویت)، مجلس قانون‌گذاری وجود ندارد، لذا در پاره‌ای از اوقات، پادشاه یا خلیفه یا امیر به صدور فرمانی برای

یک موضوع خاص مبادرت می‌کند که آن را امر یا فرمان نیز نامیده‌اند، لکن در این پژوهش، تمام این موارد، قانون به شکل عام نامیده می‌شوند.

«شورای عالی حفاظت محیط زیست» در راستای اجرای اصل پنجاهم قانون اساسی و مطابق با ماده یک از «قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست» تأسیس و بر اساس ماده ۳، وظایفی همچون «صدور هرگونه پروانه اکتشاف و بهره‌برداری از مواد معدنی» را بر عهده دارد. قانون شماره ۲۴ در زمینه حفاظت از محیط زیست مصوب ۱۹۹۹ میلادی و قانون شماره ۷ مصوب ۱۹۹۳ میلادی به‌عنوان قوانینی مرتبط با محیط زیست در امارات متحده عربی به شمار می‌روند. پادشاه این کشور در این فرامین، «آژانس محیط زیست»^{۱۳} را به‌عنوان نهادی اختصاصی برای تعیین راهبردهای زیست محیطی کشور و صدور مجوز به منظور اجرای پروژه‌های مختلف تأسیس کرد. قانون‌گذار کویتی در سال ۲۰۱۴ میلادی و در قانون شماره ۴۲ با تصویب قانون حفاظت از محیط زیست، به صورت اختصاصی به این موضوع پرداخته و «شورای عالی محیط زیست»^{۱۴} را به‌عنوان نهادی تخصصی برای سیاست‌گذاری، صدور مجوز و نظارت بر طرح‌های صنعتی و تولیدی مرتبط تأسیس کرد. قانون شماره ۷ مصوب سال ۲۰۰۳ میلادی را باید قانونی زیست محیطی در کشور قطر نامید که در اولین ماده به تصویب شورایی به نام «شورای عالی از محیط زیست و ذخایر طبیعی»^{۱۵} اشاره و آن را متعهد به اجرای مفادی از این قانون همچون تعهد ماده ۱۱ مبنی بر ارزیابی زیست محیطی پروژه‌ها کرد.

در این میان، کشور بحرین به‌عنوان کشوری پیشرو در حوزه قانون‌گذاری و اجرا در موضوعات زیست محیطی، به‌ویژه بحران تغییر اقلیم اشاره کرد که به موجب قانون شماره ۵۱ که در سال ۲۰۰۷ میلادی به تصویب رسید، «شورای عالی محیط زیست» را تأسیس کرد. نهاد مذکور به صورت تخصصی به بحران تغییر اقلیم و نحوه کنترل و ارائه راه‌حل‌هایی برای کاهش و سازگاری با آن ارائه می‌دهد. «قانون کنترل آلودگی دریایی» به شماره ۳۴ در سال ۱۹۷۴ میلادی در عمان به تصویب رسید و در دومین ماده به ممنوعیت هرگونه ایجاد آلودگی در آب‌های سرزمینی عمان پرداخت. به موجب قوانین شماره ۶۸، ۱۰ و ۱۱۴ در سال‌های ۱۹۷۹، ۱۹۸۲ و ۲۰۰۱ میلادی و اصلاحات آن‌ها، «هیئت محیط زیست»^{۱۶} عهده دار اجرای تعهدات زیست محیطی است.

13- Environment Agency

14- Environmental Supreme Council

15- Supreme Council for the Environment and Natural Reserves

16- Environment Authority

به تازگی و با موج اصلاحات ناشی از اقدامات ولیعهد جوان سعودی، قانون محیط زیست در ژانویه سال ۲۰۲۱ میلادی به تصویب رسید. افزایش جزای نقدی ناشی از هرگونه فعالیت مخرب محیط زیست، توسعه تعهدات زیست محیطی و تشدید ضوابط مربوط به اخذ مجوزهای زیست محیطی را می‌توان نمونه از نوآوری‌های قانون مذکور در مقایسه با قانون مصوب سال ۲۰۰۳ میلادی دانست که «وزارت محیط زیست، آب و کشاورزی»^{۱۷} عهده دار آن است. قانون‌گذار عراقی در قانون شماره ۲۷ مصوب ۲۰۰۹ میلادی در اولین ماده، هدف از تصویب قانون مذکور را حفاظت و توسعه محیط زیست اعلام کرد. بدین منظور، «هیئت محافظت و توسعه محیط زیست»^{۱۸} به ایفای تعهدات مندرج در این قانون مانند ارائه مشاوره در مورد موضوعات زیست محیطی به سازمان‌های دولتی و اظهارنظر درباره ابعاد زیست محیطی پروژه‌ها می‌پردازد.

۳-۲-۱- سیاست‌های کلی و چشم‌اندازهای ملی

نه تنها قوانین عادی فوق؛ بلکه این دولت‌ها در برنامه‌های درازمدت خود نیز به موضوعات زیست محیطی پرداخته‌اند. مضاف بر آن، در «سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در اقیانوس ۱۴۰۴»، «برخوردراری از سلامت، رفاه، امنیت غذایی، تأمین اجتماعی، فرصت‌های برابر، توزیع مناسب درآمد، نهاد مستحکم خانواده، به دور از فقر، تبعیض و بهره‌مند از محیط زیست مطلوب» به‌عنوان یکی از ویژگی‌های جامعه ایرانی لحاظ شده است.

«چشم‌انداز ملی عمان ۲۰۴۰ میلادی»، حفاظت از محیط زیست و اطمینان از پایداری منابع طبیعی به منظور حمایت از اقتصادی ملی را از جمله اهداف عالی دولت عمان اعلام کرده است. دولت قطر در «چشم‌انداز ملی ۲۰۳۰ میلادی»، رشد اقتصادی، توسعه اجتماعی و مدیریت زیست محیطی را به‌عنوان سه مؤلفه اصلی برای بهبود وضعیت کشور در نظر گرفت. حفاظت از محیط زیست و در نظر گرفتن حق هر شهروند سعودی به داشتن محیط زیست سالم در «چشم‌انداز ملی عربستان سعودی ۲۰۳۰ میلادی» و مدیریت منابع طبیعی به منظور تأمین امنیت آب و نگاهداری از محیط زیست در «چشم‌انداز ملی امارت متحده عربی ۲۰۲۱ میلادی» مشخص شده‌اند. بحران‌های سال‌های اخیر در کشور عراق موجب نشد تا حاکمان عراقی از محیط زیست غافل شوند و آن‌ها در «چشم‌انداز ملی ۲۰۳۰ میلادی» به کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای، استفاده مناسب از منابع آب و تغییر الگوی تولید و مصرف متناسب با محیط زیست پرداختند.

17- Ministry of Environment Water & Agriculture

18- Board for the Protection and Improvement of Environment

۲-۲- اسناد و سازمان‌های منطقه‌ای

ویژگی‌هایی مانند «متغیرهای ژئواکونومیکی» و میزان ذخایر فراوان انرژی، «متغیرهای ژئوپلیتیکی» و مؤلفه‌هایی از قبیل دین مشترک و سنت‌های نزدیک به هم و مشابه موجب ارتباط هرچه بیشتر کشورهای حاشیه خلیج فارس با یکدیگر شده است (قاسمی، ۱۳۹۳، ۳۲۳). این همگرایی منطقه‌ای محدود به همگرایی‌های «اقتصادی»، «سیاسی»، «امنیتی»، «فوق ملی» و «فوق حکومتی» نشده و در حوزه‌های حقوقی نیز وارد شده است. در همگرایی «حقوقی»، وضعیتی در نتیجه «تصمیمات و کنش‌ها» سیاسی ارادی دولت‌ها و در قالب «تأسیس نهادها، قانون‌گذاری و تصمیم‌گیری مشترک» پدید می‌آید (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۵، ۱۱۲).

برخی از معاهدات زیست محیطی میان دولت جمهوری اسلامی ایران و دیگر دول منطقه عبارتند از: «کنوانسیون منطقه‌ای کویت برای همکاری دربارهٔ حمایت و توسعه محیط زیست دریایی و نواحی ساحلی در برابر آلودگی»^{۱۹}، «پروتکل همکاری منطقه‌ای برای مبارزه با آلودگی ناشی از نفت و سایر مواد مضره در موارد اضطراری»^{۲۰}، «پروتکل راجع به آلودگی دریایی ناشی از اکتشاف و استخراج از فلات قاره»^{۲۱}، «پروتکل راجع به حمایت از محیط زیست دریایی در برابر منابع آلودگی مستقر در خشکی»^{۲۲} و «پروتکل کنترل انتقالات برون مرزی و دفع مواد زائد خطرناک و دیگر ضایعات در دریا». کنوانسیون کویت که منتهی به تأسیس «سازمان منطقه‌ای حفاظت از محیط زیست دریایی»^{۲۳} شد، اهدافی از قبیل «جلوگیری و کاهش آلودگی محیط زیست دریایی و مبارزه با آلودگی در منطقه»؛ «همکاری در زمینهٔ حمایت از محیط زیست دریایی در برابر آلودگی نفتی و سایر مواد مضر ناشی از فعالیت‌های انسان در خشکی یا دریا»، «حصول اطمینان از این که جریان‌ات توسعه صنعتی به هیچ وجه به محیط زیست دریایی منطقه آسیب نرساند»، «لزوم اتخاذ یک روش مدیریت جامع در مورد استفاده از محیط زیست دریایی و نواحی ساحلی» و «توسعه همکاری‌های منطقه‌ای با هدف حمایت از محیط زیست دریایی» را دنبال کرده است (شیروی، ۱۳۹۵، ۵۹۲).

19- Kuwait Regional Convention for Co-operation of the Protection of the Marine Environment from Pollution, 1978

20- Protocol Convention Regional Cooperation in Combating Pollution by Oil and Other Harmful Substances in Cases of Emergency, 1978

21- Protocol Concerning Marine Pollution Resulting from Exploration and Exploitation of the Continental Shelf, 1989

22- Protocol for the Control of Marine Trans-boundary Movements and Disposal of Hazardous Wastes ,and Other Wastes, 1998

23- Regional Organization for the Protection of the Marine Environment

دیگر معاهدات میان دول عربی حاشیه خلیج فارس و بعضاً دیگر دول خاورمیانه و شمال آفریقا منعقد شده و این همکاری‌ها منتج به تأسیس پاره‌ای از سازمان‌های منطقه‌ای نیز شده است. در سال ۱۹۹۱ میلادی در کشور مصر، «اعلامیه عربی در مورد محیط زیست و چشم‌انداز آینده»^{۲۴} به تصویب رسید که بر کاهش آسیب‌های زیست محیطی و مدیریت پایدار منابع تأکید داشت. در سال ۲۰۰۱ میلادی «اعلامیه عربی در خصوص نشست جهانی توسعه پایدار»^{۲۵} به لزوم همکاری منطقه‌ای دول عربی به منظور حفاظت از محیط زیست و تحقق اهدافی چون توسعه پایدار پرداخت و معضلات زیست محیطی همچون بحران‌های آبی و غذایی در کشورهای عربی را اعلام کرد. دیگر سندی که بایستی بدان توجه کرد، «اعلامیه ابوظبی در مورد آینده اقدامات زیست محیطی در جهان عرب»^{۲۶} که به بیان کاهش کیفیت منابع آب پرداخته و ضرورت جبران آلودگی‌های دریایی را برجسته کرد. ماده ۳۸ از «مشور عربی حقوق بشر»^{۲۷} که در سال ۲۰۰۴ میلادی به تصویب رسید، با رویکردی حقوق بشری به محیط زیست، دارا بودن استانداردهای کافی برای زندگی شخص و خانواده، اطمینان از تأمین رفاه وابستگان و دسترسی به محیط زیست سالم را حق هر شخص دانست.

با توجه هرچه بیشتر جامعه جهانی به بحران نوظهور تغییر اقلیم، سندی خاص به این معضل کنونی پرداخت. «اعلامیه صادره از نشست وزیران عرب درباره تغییر اقلیم»^{۲۸} که ششم دسامبر سال ۲۰۰۷ میلادی در قاهره تصویب شد، به تعهدات وزرای مذکور در سیاست‌گذاری به منظور مدیریت بحران تغییر اقلیم در همه ابعاد منطقه‌ای و ملی برای تحقق توسعه پایدار اشاره و بر ضرورت هماهنگی اقدامات مورد نیاز با توسعه اجتماعی و اقتصادی تأکید کرد. همچنین «اعلامیه قاهره درباره چالش‌های توسعه و پویایی جمعیت در جهان عرب در حال تغییر»^{۲۹} مصوب ۲۰۱۳ میلادی به ارائه راه‌حلی مبنی بر ضرورت توسعه اقدامات منطقه‌ای و محلی در مواجهه با تغییر اقلیم مبادرت ورزید. در پی نشستی که در سال ۲۰۱۷ م در مراکش منعقد شد، سندی تحت عنوان «اعلامیه اسلامی حفاظت از محیط زیست و دستیابی به اهداف توسعه پایدار» صادر شد که اتخاذ رویکرد و اعمال اقداماتی برای کاهش و سازگاری با بحران تغییر اقلیم و در

24- Arab Declaration on Environment and Development and Future Perspectives, 1991

25- Arab Declaration to the World Summit on Sustainable Development, 2001

26- Abu Dhabi Declaration on the Future of Environmental Action in the Arab World, 2001

27- Arab Charter on Human Rights, 2004

28- The Arab Ministerial Declaration on Climate Change, 2007

29- Cairo Declaration on Development Challenges and Population Dynamics in a Changing Arab World, 2013

تمام ابعاد را برای فائق آمدن بر بحران کنونی لازم دانست. در نهایت بایستی «طرح اقدام چهارچوب عربی در مورد تغییرات اقلیمی»^{۳۰} مصوب ۲۰۱۲ میلادی و اصلاح شده ۲۰۱۷ میلادی را آخرین نمونه از اسناد منطقه‌ای زیست محیطی دانست که برنامه‌ای ده ساله را برای کاهش و سازگاری با بحران تغییر اقلیم در منطقه عربی را طراحی کرد.

۳- حقوق محیط زیست اسلامی

بحث از حقوق محیط زیست اسلامی به دهه هفتاد، هشتاد و نود میلادی باز می‌گردد. درست در سال‌های ۱۹۸۶ میلادی (سند پیامی برای بشریت و طبیعت از سوی بودائیسیم، مسیحیت، هندوئیسم، اسلام و یهود، ۱۹۸۶، ۲) و ۱۹۹۵ میلادی، به ابتکار «صندوق جهانی حیات وحش برای طبیعت»^{۳۱} نشست‌هایی با حضور رهبران مذهبی^{۳۲} به منظور تبادل نظر درباره نقش دین در پاسخ به بحران‌های زیست محیطی منعقد و منتهی به تأسیس سازمانی با عنوان «اتحادیه ادیان و حفاظت»^{۳۳} شد. این تلاش‌ها برای همگرایی ادیان در راستای پاسخگویی به بحران‌های مرتبط با محیط زیست، کماکان ادامه دارد، به طوری که در سال ۲۰۱۹ میلادی، صندوق مذکور نشستی را با عنوان «زمین مقدس: ایمان برای حفاظت»^{۳۴} برگزار کرد. «پاپ فرانسیس» به‌عنوان یکی از رهبران مذهبی همواره بر ایفای نقش از سوی مسیحیت در راستای مدیریت بحران‌های زیست محیطی تأکید کرده است. وی در نامه‌ای با عنوان «نامه‌ای از سوی پدر روحانی فرانسیس درباره مراقبت از خانه مشترک مان»^{۳۵} مسیحیان را به حفاظت از محیط زیست دعوت کرده است.

اکنون پرسشی که مطرح می‌شود، فعالیت‌های مسلمانان است. آیا مسلمانان نیز توانسته‌اند همچون دیگر پیروان ادیان پنج‌گانه، راه‌حلی را برای بحران‌های زیست محیطی ارائه دهند؟ تصویب اسنادی همچون «اصول محیط زیست اسلامی»^{۳۶} مصوب ۱۹۸۳ میلادی، «اعلامیه اسلامی توسعه پایدار»^{۳۷} مصوب ۲۰۰۲ میلادی و «اعلامیه اسلامی درباره تغییر اقلیم»^{۳۸} مصوب ۲۰۱۵ میلادی از نمونه‌ای تلاش‌های

30- Arab Framework Action Plan on Climate Change, 2012, 2017

31- World Wildlife Fund for Nature

۳۲- بودائیسیم، مسیحیت، هندوئیسم، اسلام و یهود.

33- Alliance of Religions and Conservation

34- Sacred Earth: Faiths for Conservation

35- Encyclical Letter Laudato Si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home

36- Islamic Environmental Principles

37- Islamic Declaration on Sustainable Development

38- Declaration on Global Climate Change

مسلمانان در این راه بوده است. علاوه بر این، اندیشمندان مسلمانان نیز در آثار خود به بحران کنونی پرداخته و راه‌حلهایی را ارائه کرده‌اند. برای مثال، دکتر «نصر» با یادآوری فعالیت‌های مخرب بشر، رویکردی نادرست به زمین را موجب بحران فعلی دانسته و تنها راه‌حل را توجه به تقدس طبیعت و ضرورت احترام به آن عنوان می‌کند (نصر، ۱۹۹۶، ۴).

حوزه‌هایی از حقوق خصوصی همچون حقوق خانواده، حقوق ارث و حقوق وصیت در کشورهای اسلامی کاملاً یا عمدتاً منطبق بر شریعت اسلامی است و آیات قرآن کریم، روایات ائمه (علیهم السلام) و فتاوی فقها در مواد قانونی مرتبط تجلی یافته است. لکن این ویژگی در دیگر حوزه‌های حقوقی همچون حقوق محیط زیست بسیار کمتر وجود دارد. بنابراین، ضرورت دارد تا ظرفیت‌های حقوق محیط زیست اسلامی برای فائق آمدن بر بحران‌های زیست محیطی استفاده شود. حقوق محیط زیست اسلامی سابقه‌ای به اندازه عمر اسلام دارد. وجود آیات فراوان در قرآن کریم که علاوه بر پرداختن به عناصر آفرینش همچون آسمان، زمین و هوا، دستوراتی را برای مسلمانان مبنی بر ممنوعیت اسراف و فساد بر روی کره زمین صادر کرده‌اند، نشان از اهمیت محیط زیست در دین اسلام دارد. بعضی از این آیات عبارتند از: (بقره، ۶۰)؛^{۳۹} (بقره، ۲۰۴)؛^{۴۰} (بقره، ۲۰۵)؛^{۴۱} (اعراف، ۷)؛^{۴۲} (اعراف، ۵۶)؛^{۴۳} (روم، ۴۱)؛^{۴۴} (هود، ۶۱)؛^{۴۵} علامه «طباطبایی» در تفسیر آیات ۲۰۴ و ۲۰۵ از سوره بقره بیان داشت که فساد انسان بر روی کره زمین (مانند بحران‌های زیست محیطی) منتهی به نابودی انسان، کشت (کشاورزی) و نسل او خواهد شد. این مفسر قرآن کریم، تشریح دین اسلام را با هدف اصلاح اعمال بندگان و بهبود اخلاق آن‌ها دانست که در نهایت سعادت آن‌ها در دنیا و آخرت را به ارمغان خواهد آورد. این در حالی است که فساد بر روی زمین که بحران‌های زیست محیطی نمونه‌ای از آن تعبیر می‌شود، با برنامه‌ای که شارع مقدس برای بندگان تنظیم کرده، مغایرت دارد (طباطبایی، ج ۲، ۱۳۸۳، ۹۷).

دستور به محافظت از محیط زیست، در روایات ائمه (علیهم السلام) نیز مشاهده می‌شود. برای مثال،

۳۹- کُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْوُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

۴۰- وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُغْشِيكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَيْهِ مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْإِخْتِصَامِ

۴۱- وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يَجِبُ الْفَسَادَ

۴۲- لَوْ وَاشْرَبُوا وَلَا تُشْرَفُوا إِنَّهُ لَا يَجِبُ الْمُشْرَفِينَ

۴۳- وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ

۴۴- ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

۴۵- وَإِلَىٰ نُومُدَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ

پیامبر گرامی اسلام (ص) همواره در روایاتی بر لزوم صرفه جویی در مصرف آب حتی برای وضو گرفتن (أبی داود، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ۹۵)؛ توصیه به کاشتن درختان (أحمد بن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۲۷، ۱۲۹) و برخورد صحیح با چهارپایانی همچون شتر مانند نشستن مناسب بر روی آن (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۲، ۲۸۷) تأکید داشتند. ایشان در یکی از روایات خود در مورد زمین می‌فرمایند: «از زمین محافظت کنید، زیرا مانند مادر شماست، چون کسی کاری از خوب یا بدن روی زمین انجام نمی‌دهد، مگر این که (روز قیامت) خبر می‌دهد». (میرزایی، ۱۳۹۵، ۳۲۷) علاوه بر این، می‌توان به روایاتی از امام علی و امام صادق (علیهما السلام) مبنی بر نهی از آسیب رساندن به حیوانات (محدث نوری، ۱۳۶۹، ج ۸، ۳۰۰)؛ دستور به آباد کردن زمین (نهج البلاغه، نامه ۵۳)، تأثیر هوای پاک، خاک مساعد و آب کافی برای کشاورزی (ابن شعبه الحرانی، ۱۴۰۴ق، ۳۲۰) و نهی از آلوده ساختن آب (علامه حلی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ۵۸) اشاره کرد.

رویکردی که شریعت اسلامی به محیط زیست دارد، برخلاف رویکرد غربی که همان رویکرد انسان محور است، با فرض جان داری و ذیحق بودن طبیعت، انسان را به‌عنوان یگانه موجود قدرتمند که اختیار هرگونه تصرف در کره زمین دارد، نشناخت. اگرچه آیه ۳۰ از سوره بقره^{۴۶}، انسان را به‌عنوان جانشین پروردگار بر روی زمین معرفی می‌کند، لکن این به معنای اختیار مطلق انسان نیست، چنان که انسان غربی به‌عنوان تنها قدرت مطلق بر روی کره زمین حق دارد هرگونه بخواهد از منابع طبیعی بهره‌برداری و حتی محیط زیست را نابود کند. در حقیقت، بایستی این خلافت را با تمام ابعاد آن مورد بررسی قرار داد: رابطه انسان با خدا، رابطه انسان با دیگر انسان‌ها و رابطه انسان با محیط زیست. در رابطه با بعد اول باید بیان داشت که به لطف خداوند، انسان قدرت بهره‌برداری از منابع این کره خاکی را به دست آورد که در آیه ۱۰ از سوره اعراف^{۴۷} بدان اشاره شده است. علامه «طباطبایی» در تفسیر این آیه، لفظ «مکنّاکم» از ریشه تمکین را به معنی اقتدار، تسلط و استیلاء تفسیر و آیه را در مقام امتنان دانست، (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۸، ۱۹) زیرا در این آیه، خداوند به انسان یادآوری می‌کند که این وضعیت، به‌عنوان نعمتی برای انسان بوده که نیاز به شکرگزاری او دارد. پس انسان، نه تنها حق نابودی کره زمین را ندارد؛ بلکه ضرورت دارد تا ضمن استفاده درست از ثروت‌های خدادادی در زمین، شکر نعمت‌های بی‌پایان الهی را نیز به جای آورد. درباره معنای «امانت» به کار رفته در آیه ۷۲ از سوره احزاب، اختلاف نظر وجود دارد. فرائض، اوامر و

۴۶- وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

۴۷- وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

نواهی شارع مقدس، نماز، روزه و غسل از جنابت (سیوطی، ۱۳۱۴ق، ج ۶، ۶۷۲)، تمام معانی امانت در دین و امانت‌های مردم در نزد انسان (طبری، ۱۴۲۰ق، ج ۲۰، ۳۴۲) را مفسران اهل سنت به‌عنوان معادل‌هایی برای این لفظ به کار بردند. «این کثیر» در این باره می‌نویسد «تمامی معانی مذکور منافاتی با هم ندارند و مخرج مشترک تمامی آن‌ها، وجوب اجرای اوامر و ترک نواهی الهی است که در صورت ایفای این تعهدات به تناسب پاداش و کیفری برای انسان در نظر گرفته می‌شود.» (این کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۶، ۴۳۱) در میان مفسران شیعه نیز معانی مختلفی ذکر شده است. علامه «طباطبایی» آن را ودیعه‌ای از جانب خداوند در نظر گرفت که در نزد انسان قرار داده شده و او متعهد به حفاظت و بازگرداندن آن در زمان مقتضی به خداوند است (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۱۶، ۳۴۸). آیت الله «هاشمی رفسنجانی» معانی‌ای از قبیل تعهد، تکلیف و ولایت الهیه (باقری فر، ۱۳۹۶، ۳۱۰) و آیت الله «مکارم شیرازی» «نوعی ولایت الهیه و کمال صفت عبودیت که از طریق معرفت و عمل صالح حاصل می‌شود» را به‌عنوان تعریفی برای «امانت» در نظر گرفتند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۷، ۴۵۲). حجت‌الاسلام «قراقرتی» نیز در جلد هفتم از «تفسیر نور» در تفسیر این آیه می‌نویسد نعمت‌های الهی، ویژگی‌ها و امتیازات خاصی که به بشر داده شده، همان امانت‌های الهی به شمار آمده که مسئولیتی را برای انسان ایجاد می‌کند (قراقرتی، ۱۳۸۳، ج ۴، ۴۱۲).

بنابراین و به‌عنوان جمع‌بندی می‌توان گفت این موقعیت ویژه که از آن به «خلافت» یاد می‌شود، مستلزم عملکرد مناسب انسان در این کرهٔ خاکی است و او باید ضمن ایفای تعهدات شرعی، به نگهداری از محیط زیست و استفادهٔ اصولی از منابع طبیعی مبادرت ورزد، زیرا محیط زیست نیز در زمرهٔ مواردی است که خداوند در اختیار انسان و به‌عنوان امانت قرار داده است. این مسئولیت که بر دوش انسان قرار داده شده، حدود و ثغوری دارد که خداوند آن را از طریق «میزان» تعیین کرده است که مطابق با تفسیر علامه «طباطبایی»، می‌توان «میزان» را همان شریعت اسلامی و بایدها و نبایدهای ناشی از آن دانست (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۱۹، ۱۷۱).

بُعد دیگر از «خلافت»، همان رابطهٔ انسان با انسان‌های دیگر است و مطابق با آیات نورانی قرآن کریم ضوابطی همچون «عدل»، «احسان» و «رحمت» بر رفتار انسان‌ها حاکم است. در این باره می‌توان آیهٔ نود از سورهٔ نحل^{۴۸} را ذکر کرد که دربردارندهٔ این معیارها است. آلوده ساختن هوا نمونه‌ای از کنش‌های انسان است که به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر زندگی دیگر انسان‌ها تأثیر منفی می‌گذارد و شرایط آن‌ها را به

۴۸- إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ

صورت کلی یا جزئی تغییر می‌دهد. برای مثال ضرورت دارد که خطرات زیست محیطی به طرز مناسب و عادلانه‌ای توزیع شوند. با این وجود، با عملکرد غربی‌ها مبنی بر انتقال واحدهای آلاینده به کشورهای دیگر، آلودگی‌ها به دیگر مناطق منتقل شده است، درحالی‌که بسیاری از سود حاصل از فعالیت‌های صنعتی و اقتصادی مذکور برای غربی‌ها خواهد بود. در راستای فراموشی عدالت زیست محیطی بود که جنبش^{۴۹}‌هایی اجتماعی بدین منظور تشکیل شد (سندلر و پزولو، ۲۰۰۷، ۱)، چیزی که هزار و چهارصد سال پیش، در قرآن کریم مورد تأکید شارع مقدس قرار گرفت.

در انتها نیز باید به رابطه انسان با موجودات دیگر اشاره کرد که بر لزوم احترام به محیط زیست بدلیل ذی شعور بودن آن تأکید دارد. برای مثال می‌توان به روایتی درباره پیامبر گرامی اسلام (ص) استناد کرد که ارادت موجوداتی چون سنگ‌ها به ایشان را نشان می‌دهد. (الداری، ۱۴۳۴ق، ۱۰۰) این ادعا با آیاتی همچون آیه ۲۴ سوره حشر^{۵۰} تقویت می‌شود. بنابراین ادعای پرداختن شریعت اسلامی به محیط زیست، بدون تردید مطابق با واقعیت بوده و ضرورت دارد تا از ظرفیت‌های حقوق اسلامی برای نقش آفرینی در دوران مواجهه با بحران‌های عدیده از جمله بحران‌های زیست محیطی استفاده شود.

۴- ارزیابی حقوق محیط زیست در کشورهای اسلامی

پیش از پرداختن به موضوع، بایستی با بحران‌های زیست محیطی کنونی در جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حاشیه خلیج فارس که در آینده شدت خواهند یافت، آشنا شد. مطابق با گزارش منتشره توسط «بانک جهانی» در سال ۲۰۱۸ میلادی، بیش از شصت درصد از مردم منطقه در وضعیت بحرانی دسترسی به آب سالم قرار دارند. این در حالی است که میانگین جهانی، سی و پنج درصد است که نشان از وخیم بودن اوضاع در کشورهای حاشیه فارس دارد که قطعاً به زودی افزایش خواهد یافت (بانک جهانی، ۲۰۱۸، مقدمه). نکته قابل ذکر آن است که بحرانی همچون معضل در دسترسی به آب، در سال‌های اخیر به وجود نیامده؛ بلکه سابقه آن به سال‌های دورتر باز می‌گردد که نشان دهنده ناکافی بودن اقدامات برای جلوگیری از تشدید این وضعیت است. گروهی از پژوهشگران در مقاله‌ای می‌نویسند که دسترسی به آب سالم، از سال ۱۹۵۰ میلادی، حدود هفتاد و پنج درصد کاهش یافته و انتظار می‌رود که این میزان تا سال ۲۰۳۰ میلادی افزایش یابد (پُرچازکا و همکاران، ۲۰۱۸، ۲). کاهش دسترسی به آب سالم، صرفاً یک

49- The Environmental Justice Movement

۵۰- هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِي الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ يَسْبِحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

نمونه از معضلات زیست محیطی مرتبط با این منطقه است. در یکی از مقالات منتشر شده، نویسندگان بیان کردند که تعداد روزها و شب‌های گرم در سال، به نسبت دهه ۱۹۷۰ میلادی حدوداً دو برابر شده است (للیولد و همکاران، ۲۰۱۸، ۲۴۶).

موارد پیشین، تنها بخش اندکی از بحران‌های زیست محیطی کنونی در جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حاشیه خلیج فارس است که متأسفانه شدت و آثار منفی آن به نسبت گذشته افزایش یافته است. بند پنجم از ماده ۷ «موافقتنامه پاریس» مصوب ۲۰۱۵ میلادی، بر لزوم کشور محور بودن و توجه به دانش بومی و سیستم‌های دانش محلی تأکید دارد. در حقیقت این ماده بر لزوم نگاه بومی به بحران تغییر اقلیم به عنوان نمونه‌ای از بحران‌های زیست محیطی تأکید دارد (کلین و همکاران، ۲۰۱۸، ۲۰۵). لذا علاوه بر بررسی الحاق یا عدم الحاق به اسناد بین‌المللی و تبعیت از رویکرد بین‌المللی در برابر بحران‌های زیست محیطی که بایستی در پژوهش‌های دیگر بدان پرداخت، ضرورت دارد تا قوانینی جامع درباره بحران‌های کنونی به تصویب برسند. هرچند قوانین کنونی مصوب در کشورهای مذکور در حاشیه خلیج فارس، نشان از توجه حاکمان، سیاست‌گذاران و قانون‌گذاران به محیط زیست دارد، لکن نباید به این مقدار بسنده کرد و تصویب قوانین جدید باید در اولویت دولت‌های منطقه قرار گیرد. به عنوان نمونه، تصویب قانونی درباره تغییر اقلیم توصیه می‌شود که جای آن در میان قوانین مصوب در کشورهای حاشیه خلیج فارس خالی است. برای مثال، قانون‌گذاران کشورهای منطقه، از جمله مجلس شورای اسلامی، بایستی به تصویب قانونی درباره تغییر اقلیم به عنوان یکی از مهم‌ترین بحران‌های کنونی بپردازند. هرچند نگارندگان بر رویکرد بومی به مسئله محیط زیست تأکید دارند، لکن این به معنی بی‌توجهی به رویه بین‌المللی و کشورهای توسعه یافته نیست. می‌توان با مطالعه اسناد بین‌المللی و قوانین کشورهای خارجی، نکات مهم را استخراج و با تطبیق آن با شرایط بومی جمهوری اسلامی ایران به عنوان یکی از کشورهای آسیب پذیر در برابر بحران تغییر اقلیم، به تصویب قانونی مناسب پرداخت، زیرا حقوق، به عنوان پدیده‌ای اجتماعی، ارتباط زیادی با رسوم و سنت‌های هر جامعه دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۱، ۳۸) و اقتضای این ویژگی، پویایی حقوق و توجه قانون‌گذار به شرایط اجتماعی کنونی است.

قانون‌گذاران کشورهای حاشیه خلیج فارس بایستی با توجه به بحران کنونی، به تصویب قوانینی مناسب برای اقدام مطلوب در برابر بحران تغییر اقلیم بپردازند، چرا که حقوق داخلی نیز می‌تواند در این بحران نقش آفرینی کند. برای مثال می‌توان به «مجموعه مقررات پارلمان و شورای اروپا در مورد تغییر

اقلیم»^{۵۱} مصوب سال ۲۰۲۱ میلادی، «قانون تغییر اقلیم»^{۵۲} مصوب سال ۲۰۰۸ میلادی در انگلستان، «قانون تغییر اقلیم»^{۵۳} مصوب سال ۲۰۱۷ میلادی در سوئد و «قانون اقلیم»^{۵۴} مصوب سال ۲۰۲۰ میلادی در دانمارک اشاره کرد. لذا ضرورت تصویب قوانینی مرتبط با بحران‌های زیست محیطی، همچون تغییر اقلیم و آب بیش از پیش احساس می‌شود و در این میان بایستی علاوه بر رویکرد بومی، توجه به جایگاه ارزشمند محیط زیست در شریعت اسلامی، از تجارب ملل دیگر نیز استفاده کرد.

هرچند تاکنون همکاری‌های زیست محیطی میان دولت‌های حاشیه خلیج فارس صورت گرفته و بعضاً منتهی به تصویب اسناد و سازمان‌های منطقه‌ای شده است، لکن ضرورت دارد تا همکاری‌ها ادامه یابد. منطقه‌گرایی می‌تواند راهکاری مناسب برای فائق آمدن بر بحران‌های زیست محیطی باشد که نتایجی از قبیل «رشد استانداردها، قوانین و ساختارهای مناسب بر مبنای همکاری» را به همراه دارد. (هیوود، ۱۳۹۶، ۲۰۹). این همکاری‌های منطقه‌ای در گرو اتخاذ دیپلماسی زیست محیطی مناسب است که به اعتقاد یکی از حقوقدانان، آن را می‌توان «بزراری برای مبارزه با مخاطرات زیست محیطی، کاهش نگرانی‌های ناشی از آن و فراهم‌سازی بستری برای همکاری» دانست (طیعی، ۱۳۹۶، ۲۱).

مسلمان بودن و مواجهه با بحران‌های زیست محیطی مشترک که همه دولت‌های منطقه را با معضلات فراوان مواجه خواهد کرد، منجر به تکلیف تمام حاکمان و سیاست‌گذاران کشورهای حاشیه خلیج فارس مبنی بر اتخاذ رویکردی مناسب به منظور دستیابی به همکاری‌های منطقه‌ای و در نهایت تصویب اسناد و سازمان‌های منطقه‌ای می‌شود. از این رو، تا فرصت‌های پیش رو از دست نرفته است، ضرورت دارد تا بدون توجه به اختلافات سیاسی، همگرایی منطقه‌ای میان کشورهای حاشیه خلیج فارس افزایش یابد. اهمیت مسئله زمانی روشن می‌شود که در صورت تشدید بحران‌های زیست محیطی، نه تنها یک کشور؛ بلکه تمام کشورهای منطقه تحت تأثیر قرار می‌گیرند و آن زمان است که، راهی برای جبران یافت نمی‌شود.

مسئله دیگری که باید بدان پرداخت، سازمان‌های تخصصی درباره محیط زیست است. در کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس، تکثر سازمانی درباره محیط زیست دیده نمی‌شود و در درون هر وزارتخانه مرتبط با محیط زیست در این کشورها، سازمان، هیئت یا آژانسی برای محیط زیست یا تغییر اقلیم تأسیس

51- Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999

52- Climate Change Act, 2008

53- The Swedish Climate Act, 2017

54- The Climate Act, 2020

شده است که به صورت تخصصی به ارائه مجوز درباره پروژه، مشاوره به نهادهای دولتی و سیاست‌گذاری اقدام می‌کند. از این رو، عملکرد کشورهای مذکور در این باره مناسب و مطلوب بوده است. این در حالی است که جمهوری اسلامی ایران کماکان با بحران تکثر سازمانی، تعدد وظایف، فرسایشی شدن بسیاری از امور اداری (به‌ویژه امور حاکمیتی مرتبط با محیط زیست) و تورم قوانین مواجه شده است که نه تنها کمکی به کاهش و سازگاری با بحران‌های نوظهور زیست محیطی همچون بحران تغییر اقلیم نمی‌کند؛ بلکه خود موجب بحران‌های دیگر است. وجود سازمان حفاظت محیط زیست، وزارت جهاد کشاورزی، وزارت نیرو و سازمان‌های اختصاصی همچون سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور که بعضاً فعالیت‌های مشابهی را انجام می‌دهند، معضلی بزرگ در حوزه محیط زیست در جمهوری اسلامی ایران است. از این رو، توصیه می‌شود، ضمن بازنگری در سیاست‌های سازمان‌های مذکور، برنامه کاری مشخصی برای یک نهاد تخصصی در راستای ارائه راه‌حل‌های مناسب به قانون‌گذار و صدور مجوزهای زیست محیطی تعیین شود. آنچه این ادعا را تقویت می‌کند، پژوهشی است که در سال ۱۳۸۹ منتشر شد که پژوهشگران بر «تجمیع قوانین موازی محیط زیستی و تصویب یک قانون پایه حفاظت و بهسازی محیط زیست» و «ادغام نهادهای موازی مانند سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، سازمان زمین‌شناسی، شورای اقیانوس‌شناسی کشور و...» تأکید کردند (عبداللهی و فریادی، ۱۳۸۹، ۱۴۹).

نتیجه

سیاست‌های توسعه‌ای یک جانبه و با تأکید افراطی بر بُعد اقتصادی، موجب شد تا توسعه‌ای یک جانبه در کشورهای توسعه یافته عمدتاً غربی شکل بگیرد که به قیمت ایجاد بحران‌های زیست محیطی تمام شد. گرچه به واسطه تلاش‌های جنبش‌های محیط زیستی، جامعه جهانی از خواب غفلت بیدار و به تصویب اسناد و تأسیس سازمان‌های بین‌المللی پرداخت که ایجاد و تکامل حقوق بین‌الملل محیط زیست را می‌توان نمونه‌ای از این تلاش‌ها دانست، لکن انتقادات فراوانی درباره کارآیی و مطلوبیت این تلاش‌ها مطرح است. انتقاداتی از قبیل لازم الاجرا نبودن بسیاری از اسناد بین‌المللی، قوانین سخت‌گیرانه زیست محیطی در کشورهای غربی که منتهی به انتقال واحدهای آلاینده صنعتی از این کشورها به کشورهای دیگر و در نتیجه انتقال آلودگی شد و نقص نظام مسئولیت مدنی اشخاص حقوق خصوصی و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها موجب تردید در موفقیت این گرایش حقوقی شده است. بنابراین، ضرورت دارد تا با رویکردی بومی به ظرفیت‌های مناطق مختلف توجه شود.

وجود جمهوری اسلامی ایران در حاشیه خلیج فارس، برخورداری آن از منابع فراوان نفت و گاز که خود از موجبات بحران‌های زیست محیطی است و مشترکات مذهبی و فرهنگی با کشورهای حاشیه خلیج فارس، نگارندگان را بر آن داشت تا به مطالعه حقوق محیط زیست در کشورهای این منطقه بپردازد. شریعت اسلامی که جایگاهی ویژه را برای محیط زیست لحاظ کرده و این اهمیت از آیات قرآن کریم و روایات مختلف صادره از ائمه (علیهم السلام) ناشی می‌شود، به‌عنوان مبنای قانون‌گذاری در کشورهای حاشیه خلیج فارس معرفی شده است. بدین دلیل، دولت‌های حاکم سعی در تصویب قوانین و سندهای چشم‌انداز، تأسیس سازمان (های) مرتبط با محیط زیست و بعضاً همکاری‌های منطقه‌ای داشتند. ارزیابی این تلاش‌ها نشان می‌دهد که نیاز به تصویب قوانین خاص درباره بحران‌های نوظهور همچون بحران تغییر اقلیم و بحران آب در این کشورها دیده می‌شود. دیگر آن که ضرورت دارد تا با رویکرد همگرایی منطقه‌ای، همکاری همه‌جانبه و مستمر میان این دولت‌ها برای کاهش و سازگاری با بحران‌های زیست محیطی صورت گیرد، زیرا مسئله محیط زیست، مربوط به یک کشور نیست و لازم است تا از ظرفیت‌های متنوع کشورهای همسایه بهره‌برداری شود. در آخر نیز باید به سازمان‌های اختصاصی مرتبط با محیط زیست اشاره کرد. در جمهوری اسلامی ایران، برخلاف دیگر کشورهای منطقه که وضعیت مناسبی دارند، چالشی به نام تکثر سازمان‌های ذیصلاح درباره محیط زیست وجود دارد که در عمل منتهی به تورم قوانین و بروز تعارضات فراوان در سیستم اداری کشور شده است. لذا توصیه می‌شود تا با توجه به تجربه مثبت کشورهای همسایه و همچنین کشورهای توسعه یافته غربی، سازمانی اختصاصی برای محیط زیست تأسیس و کارویژه‌هایی همچون سیاست‌گذاری و صدور مجوزها بر عهده آن قرار گیرد.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانتداری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردیده است.

تعارض منافع: تعارض منافع در این مقاله وجود ندارد.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی نگارش یافته است.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

فارسی

- باقری فر، محسن، ۱۳۹۶، **پیام راهنما**، برگرفته از اثر ماندگار مرحوم آیت الله هاشمی رفسنجانی، چاپ اول، تهران، مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا.
- پوره‌اشمی، سیدعباس و ازغند، بهاره، ۱۳۹۲، **حقوق بین‌الملل محیط زیست**. چاپ اول، تهران، انتشارات دادگستر.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال، ۱۳۹۵، **اصول و مبانی روابط بین‌الملل**، چاپ اول، جلد دوم، تهران، انتشارات سمت.
- شاه حسینی، عطیه، ۱۳۹۶، **مسئولیت بین‌المللی زیست محیطی (اعمال منع نشده)**، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- شیروی، عبدالحسین، ۱۳۹۵، **حقوق نفت و گاز**، چاپ سوم، تهران، انتشارات میزان.
- طیبی، سبحان، ۱۳۹۶، **دیپلماسی محیط زیست و تأثیر آن بر تعاملات بین‌المللی و صلح جهانی**، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- عبداللهی، محسن و فریادی، مسعود، ۱۳۸۹، **چالش‌های حقوقی سازمان حفاظت محیط زیست ایران**، فصلنامه علوم محیطی. شماره ۴.
- قاسمی، فرهاد، ۱۳۹۳، **نظریه روابط بین‌الملل و مطالعات منطقه‌ای**، چاپ دوم، تهران، انتشارات میزان.
- قرائتی، محسن، ۱۳۸۳، **تفسیر نور**، جلد هفتم، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۵، **دوره حقوق مدنی: عقود معین**، جلد اول، چاپ چهاردهم، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- محمودی، باقر و محمدی، عادل، ۱۳۹۶، **جایگاه اصول حقوق بین‌الملل در برابر تغییرات اقلیمی در جامعه جهانی**، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- مشهدی، علی، ۱۳۹۲، **حقوق آلودگی هوا**، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- مشهدی، علی و کوثری، وحید، ۱۴۰۰، **ارزیابی عملکرد زیست محیطی یونپ: از انتظارات تا واقعیت‌ها**، مطالعات حقوق انرژی، شماره ۲.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۱، **تفسیر نمونه**، جلد هفدهم، تهران، دار الکتب اسلامیة.

- میرزایی، علی اکبر، ۱۳۹۵، **نهج الفصاحة: كلمات قصار پیامبر اعظم (ص)**، چاپ اول، قم، انتشارات آبانه.
- هیوود، اندرو، ۱۳۹۶، **سیاست جهانی**، جلد دوم، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
- یزدانیان، علیرضا، ۱۳۹۵، **حقوق مدنی، حقوق تعهدات: قواعد عمومی مسؤلیت مدنی**، جلد دوم، چاپ اول، تهران، انتشارات میزان.

عربی

- احمد ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، **مسند أحمد**، جلد بیست و هفتم، چاپ اول، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- ابن شعبة الحرانی، ۱۴۰۴ق، **تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیهم**، چاپ سوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، **تفسیر القرآن العظیم**، جلد ششم، چاپ اول، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- أبی داود، ۱۴۳۰ق، **سنن أبی داود**، جلد اول، چاپ اول، بیروت، دار الرسالة العالمیة.
- الدارمی، ۱۴۳۴ق، **مسند الدارمی المعروف بسنن الدارمی**، چاپ اول، بیروت، دار البشائر.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۳۱۴ق، **الدر المنثور فی التفسیر الماثور**، جلد هشتم، قم، انتشارات دارالفکر.
- شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، **من لا یحضره الفقیه**، جلد دوم، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۸۳، **المیزان فی تفسیر القرآن**، جلد نوزدهم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۸۳، **المیزان فی تفسیر القرآن**، جلد شانزدهم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۸۳، **المیزان فی تفسیر القرآن**، جلد هشتم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۸۳، **المیزان فی تفسیر القرآن**، جلد دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، أبو جعفر، ۱۴۲۰ق، **جامع البیان فی تأویل القرآن**، جلد بیستم، چاپ اول، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- علامه حلی، ۱۴۱۲ق، **منتهی المطلب**، جلد اول، چاپ اول، مشهد، مجمع البحوث اسلامیة.
- محدث نوری، ۱۳۶۹، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، جلد هشتم، قم، مؤسسة آل البیت علیهم السلام.

لاتین

- Alaa, Rana, & Kumar, Prashant, & El-Gendy, Ahmad, 2018, **An overview of monitoring and reduction strategies for health and climate change related emissions in the Middle East and North Africa region**, Atmospheric Environment, Vol. 175.
- Farber, Jared. & Downing, Dixie, 2021, **How Can Environmental Regulation Impact Markets and Trade Patterns? Part 1**, United States International Trade Commission, Executive Briefing on Trade.
- Klein, Daniel, & et al, 2018, **The Paris Agreement on Climate Change: Analysis and**

Commentary, Northants: OXFORD UNIVERSITY PRESS.

- Lelieveld, J, & et al, 2018, **Strongly increasing heat extremes in the Middle East and North Africa (MENA) in the 21st century**, Climate Change, Vol.130.
- Messages on Humanity and Nature from Buddhism, Christianity, Hinduism, Islam & Judaism, 1986, Italy: WWF 25 TH Anniversary.
- Metcalfe, Ian, 2003, **Environmental Concerns for Bangladesh**, South Asia: Journal of South Asian Studies, Vol. XXVI.
- Nasr, Seyyed Hussein, 1996, **RELIGION & THE ORDER OF NATURE**, New York: OXFORD.
- Prochazka, Pete, & et al, 2018, **Evaluation of Water Scarcity in Selected Countries of the Middle East**, Basel: MDPI. Vol.10.
- Sandler, Ronald D, & Pezzullo, Phaedra C, 2007, **Environmental Justice and Environmentalism: The Social Justice Challenge to the Environmental Movement**, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- World Bank Group, 2018, **Beyond Scarcity: Water Security in the Middle East and North Africa**, Mena Development Report.

تارنما

- تارنمای اتحادیه اروپا، (۲۰۲۱ میلادی).
- تارنمای دولت سوئد، (۲۰۱۷ میلادی).
- تارنمای قوانین انگلیس، (۲۰۰۸ میلادی).
- گزارش اوپک، (۲۰۲۱ میلادی).
- گزارش آژانس حفاظت از محیط زیست، (۱۹۹۷ میلادی).
- گزارش خبری ایسنا، (۱۴۰۰).
- گزارش رویترز، (۲۰۱۰ میلادی).